

KÜPECZI BÉLA

A BUDAI EGYETEMI NYOMDA SZEREPE A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK KÖZMŰVELŐDÉSÉBEN A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

Előadásomban a budai Egyetemi Nyomda tevékenységét az 1777–1848 közötti időszakban vizsgálom, mégpedig elsősorban a műveltség terjesztése szempontjából. Ezt a tevékenységet alapvetően a felvilágosodás ideológiája határozta meg, amely az ismeretek és a tudományos világszemlélet, a „világosság” terjesztésével kívánta megjavítani az embert és a társadalmat.¹

A Mátrafüreden immár három alkalommal megtartott nemzetközi felvilágosodás-konferenciákon részletesen elemeztük azokat a hasonlóságokat és különbségeket, amelyek az európai régiók között mutatkoztak a felvilágosodás jellegzetességei szempontjából.² A különbségek fő oka a gazdasági és társadalmi fejlődés eltérő fokozataiban keresendő. A Habsburg-birodalom ebből a szempontból középen helyezkedik el Nyugat-Európa fejlettebb államai és Kelet-Európa elmaradottabb országai között. Ezen a fejlettségi fokon sem merül fel a társadalmi formáció radikális megváltoztatásának lehetősége, a felvilágosodás hívei beérik reformokkal, amelyeket az uralkodó segítségével kívánnak végrehajtani. A felvilágosult abszolutizmusnak egyik változataként jelentkező jozefinizmus a feudalizmust akarja modernizálni: a főurak egy részére, a hivatalnok-gárdára és egy szűk értelmiségi rétegre támaszkodva. Reformpolitikája beleütközik a kiváltságait féltő nemesség ellenállásába s éppen ezért csak korlátozott mértékben valósulhat meg. A francia forradalom hatására a Habsburgok feladják még ezt a korlátozott reformizmust is és kiegyeznek a nemességgel, aminek eredményeként mérsékelt változások csak a gazdasági és kulturális életben jelentkezhetnek.

A Habsburg-birodalomban nemcsak a gazdasági és társadalmi, hanem a nemzeti fejlődés is elmaradt Nyugat-Európához képest. A feudális és a polgári nemzet elemei keveredtek abban a nemzeti tudatban, amely a XVIII. század végén erősödött meg éppen a felvilágosodás hatására. Tegyük hozzá, hogy az új nemzeti ideológiák soknemzetiségű országban alakultak ki, ahol a társadalmi ellentétek gyakran keresztezték a nyelvi,

* »A budai Egyetemi Nyomda szerepe a kelet-európai népek társadalmi, kulturális és politikai fejlődésében (1777–1848)« című konferencia megrendezésére az Egyetemi Nyomda alapításának 400. Budára telepítésének 200 éves évfordulója alkalmából került sor Budapesten 1977. szeptember 4–8. között. A konferencia célja az volt, hogy a hazai és a külföldi szakemberek közösen vizsgálják, elemezzék az Egyetemi Nyomda sokoldalú tevékenységét, különös tekintettel a nyomdának a kelet-európai népek kulturális felemelkedésében és politikai fejlődésében betöltött szerepére. Közöljük a három bevezető előadást, valamint a beszámolót a konferencia munkájáról.

¹ A felvilágosodásról általában. R. Pomeau: *L'Europe des Lumières*, Paris, 1966.

² A mátrafüredi konferenciák anyagát közli: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et Orientale*. Budapest, 1972, 1975, 1977.

kulturális és vallási különbségeket. Miután egyetlen nép számára sem értek meg az önálló nemzeti fejlődés gazdasági és társadalmi feltételei, az új ideológiák elsősorban a kultúra területén törtek előre. A kulturális tevékenység természetesen visszahatott a gazdasági és társadalmi fejlődésre is, de politikai programok az új nemzeti ideológiák alapján csak a század harmincas-negyvenes éveiben és főleg az 1848-as forradalmakban fogalmazódtak meg.³

Buda a XVIII. század végén egy soknemzetiségű ország központjává válik, s az Egyetemi Nyomda tevékenysége ennek a fejlődési folyamatnak egyik nagyon is beszédes kifejezője.⁴ A *Ratio Educationis* kiadása (1777) után ez a nyomda kapta a feladatot, hogy a régi történeti Magyarország területén élő népek számára adja ki a népiskolai *tankönyveket*.⁵ 1779-től sorra jelentek meg a magyar, német, román, horvát, szerb, szlovák és kárpátukrán nyelven írott ábécés könyvek, helyesírási útmutatók, nyelvtanok. Emellett számtan-, természetrajz- és földrajz-tankönyveket is kiadnak. A szerzők között Révai Miklós, Luby Károly, Pál Gáspár, Mitterpacher Dániel, Mandics Antal és más jeles pedagógusok nevét találjuk meg. Az anyanyelvi oktatás országos bevezetése már önmagában is nagy jelentőségű, s ha ehhez hozzávesszük, hogy bizonyos maximalizmus ellenére új módszereket is alkalmaztak, akkor azt kell mondanunk, hogy a jozefinizmus haladó iskolapolitikája igen jelentős eredményeket hozott.

A középkorban latin nyelvű tankönyveket az új, főleg természettudományos tárgyakban jelentette meg az Egyetemi Nyomda, így aritmetika, geometria, fizika, természettörténeti tankönyveket, de napvilágot láttak olyan tankönyvek is, amelyek a logika vagy a természetjog elemeit foglalták magukba. Ezek is új szellemet sugalltak egyes tudományágakban, mégha vallási és politikai vonatkozásban nem is érvényesült bennük a felvilágosodás ideológiája.

Az Egyetemi Nyomda adta ki az egyetem tanárainak felsőfokú tankönyveit vagy tudományos munkáit is, amelyek azt bizonyítják, hogy különösen a természettudományokban és az orvostudományban igyekeztek lépést tartani a fejlődéssel.

A felvilágosodás regionális sajátosságaival függött össze, hogy nemcsak az oktatásban, de az egész művelődésben is előtérbe került a *nyelvápolás*. E tekintetben különös jelentőségre tettek szert a nyelvtanok és a szótárak, amelyeket szép számban adott ki az Egyetemi Nyomda. A nyelvtanok közül hadd említsük meg Verseghy Ferenc

³ A XVIII. századi magyarországi kulturális helyzetről *Kosáry Domokos*: *A művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1974. (doktori disszertáció) – *A korabeli magyarországi nemzeti problematikáról*: *Arató Endre*: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*, Budapest, 1975. Benne részletes bibliográfia a Magyarországon élt népek XVIII. század végi, XIX. század eleji történetéről. Vö.: *A magyar nemzeti ideológia jellemző vonásai a XVIII. században*. Budapest, 1972.

⁴ A nyomda történetére mindmáig a leghasználhatóbb, de sok szempontból hiányos összefoglaló: *Iványi B. – Gárdonyi A.*: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története*. Budapest, 1927.

⁵ A kiadványok nem teljes bibliográfiája: *Baloghy István*: *A m. kir. egyetemi nyomda termékeinek címjegyzéke, 1777–1877*, Budapest, 1882. Felhasználtam az e tudományos konferenciára készült válogatott bibliográfiát is. Utalásaim teljes címei e két bibliográfiában megtalálhatók. Bizonyos tájékoztatást ad a tanulmányokhoz: *Jegyzéke azon oskolai könyveknek, melyek a M. K. Egyetemi Könyvnyomtató Intézetben megszerezhetők*. Budapest, 1851. – *A tankönyvekről általában* *Fináczy Ernő*: *A magyarországi közoktatás Mária Terézia korában*. Budapest. 1902.

több nyelven megjelent magyar, Anton Bernolák szlovák, Gh. Sincai román, A. Mrazović szerb, Lutskey Mihály kárpátukrán és Pavlovics Chrisztaki Dupnicsanin bolgár grammatikáját. Igen jellemző volt a soknyelvű szótárak kiadása. 1825-ben jelent meg az úgynevezett *Lexicon Budense*, a négykötetes román–latin–magyar–német szótár, amelynek fő munkatársa az erdélyi triász egyik jeles tagja, Petru Maior volt. 1825–27 között a nyomda közzétette a már említett Anton Bernolák hatkötetes szlovák–cseh–latin–német–magyar szótárát is. Még előbb, 1801-ben megjelent Joachim Stulli latin–olasz–illír, azaz horvát szótára. Emellett számtalan kétnyelvű szótár is napvilágot látott.

A budai Egyetemi Nyomdából kerültek ki azok a nyelvtörténeti munkák, amelyek nem egyszerűen a nyelvépölést szolgálták, hanem hozzá akartak járulni a történeti tudat kialakításához is. A dáko-román kontinuitás (Maior, Murgu, Carcalechi), a szlovák nemzeti fejlődés (Bernolák, Holly), a cseh–szlovák eszmekör (Kollár), a pánszlávizmus ideológiája (Herkel, Kollár) azokban a könyvekben fogalmazódott meg, amelyek Magyarország fővárosában a XIX. század elején jelentek meg.

Ez a munkásság az anyanyelv művelésével és az új eszmék terjesztésével szolgálni akarta a polgári nemzetté válást, de szoros kapcsolatban a felvilágosodás célkitűzéseivel. 1807-ben, tehát a nemzeti fejlődés szempontjából még viszonylag kezdetleges időszakban, fogalmazta meg a nyelv ügyében Veszprém megye a következő állásfoglalását. „A nyelv a tudomány kulcsa, mennél műveltebb az, annál tanultabb a nemzet. Ahol az anyai nyelv parlagodásban sínylődik, jele, hogy a legnagyobbbrészt tudatlan, durva, magával és mással jó tehetetlen”.⁶ A nyelvművelés tehát a tudomány terjesztését szolgálja. Ettől nem választható el a nemzeti ideológia alakításában játszott szerepe, de ebben az időben még az anyanyelv művelése nem feltétlenül nacionalista elszigetelődést jelent. A különböző nyelveken kiadott nyelvtanok, a két és több nyelvű szótárak a Magyarország területén élő népek megértését is akarták szolgálni, ahogy a szlovák Bernolák, a román Maior és Sincai maguk is állítják.

A nemzeti fejlődés napirendre tűzi a *történelemmel* való foglalkozást. A jozefinizmus mindenekelőtt az egyetemes történet megismerését szorgalmazta, s ebben a szellemben kerül kiadásra J. Schröck német világtörténete, V. Millot francia világtörténetének román fordítása, A. Branković és G. Magarašević szerb nyelvű világtörténete, vagy I. Kajdanov orosz világtörténetének A. Sz. Kipilovszki által készített bolgár változata.

A tudósok érdeklődése azonban kétségtelenül a nemzeti történelem felé fordult, s a XIX. század elején megkezdődött e téren is a népszerűsítés. A század végén a budai Egyetemi Nyomdában jelennek meg a magyar jezsuita történetiskola oly jeles képviselőinek, mint Katona István vagy Pray György Magyarország történetével foglalkozó nagy latin nyelvű munkái és népszerűsítő kiadványai. Itt adják ki Petru Maior *A románok története Dáciában* című könyvét, amely a román nemzeti ideológia egyik forrása lett. Vuk Karadžić itt jelenteti meg Miloš Obrenović szerb fejedelemtől szóló munkáját, Ján Kollár szlovák történeti tárgyú írásait, jeles szépirodalmi alkotásai mellett, vagy J. Rajić a szláv népek történetét összefoglaló könyvét.

A társadalomtudományokat persze nemcsak ezek a tudományágak képviselik. A feudális gondolkodást terjesztik a különböző *jogi* munkák, amelyek jórészt jogszabálygyűjtemények, kézikönyvek vagy jogtörténeti áttekintések. Továbbra is sok *vallásos*

⁶ *Pályi Károly*: Magyar tisztí írásmód, Buda, 1827.

könyv jelenik meg, iskolák számára katekizmusok, imakönyvek, rituálék, szkematizmusok, egyháztörténeti munkák – részben a különböző egyházak megrendelésére.

A felvilágosodás szemlélete természetesen nem ezekben jelentkezik, hanem a már említett nyelvi, történeti munkákon kívül mindenekelőtt az ismeretterjesztő és főleg a népszerű *gazdasági és egészségügyi* könyvek kiadásában.

Amint a nyomdatörténet írja: „Tankönyveken kívül a helytartó tanácsnak nagy a gondja a gazdasági ismereteket terjesztő könyvek kiadására, amelyekből nagyrészt külföldi szerzőktől, latinul, németül, magyarul és egyéb hazai nyelveken a XVIII. század végétől kezdve egész sorozat jelent meg. Ezek szerzői Witsch, Lasterye, Mitterpacher, Tessedik Sámuel, Heintl.”⁷

Különösen népszerűek voltak a *mezőgazdasági* kiadványok, amelyek a dohánytermesztéssel, a selyemhernyó- vagy a méhtenyésztéssel, a különböző gyümölcsfák és ipari növények termesztésével foglalkoztak. Már 1795-ben megjelent németül Blaskovits József selyemhernyótenyésztési kézikönyve, 1789-ben Mitterpacher len- és kendertermesztési útmutatója, 1805-ben a szederfa és a selyembogár termesztéséről szóló „oktatás”-a, 1813-ban a szőlőtermesztési kézikönyve. Tessedik Sámuel 1801-ben adja ki „A rétek igazgatásáról” szóló könyvecskéjét. 1811-ben jelenik meg Heintl Ferenc gyümölcsfatermesztési tanácsadója. Népszerűek a mezei gazdáknak kiadott összefoglaló munkák, amelyek már inkább nyomdai vállalkozások. Ennek egyik tipikus példája Wigand Ottó *Az aranybánya* c. kiadványa, amelyet „gazdák és gazdasszonyok” számára jelentettek meg.⁸

Mi volt a cél e kiadványok megjelentetésével? Erre egy példából igyekszünk következtetni. A helytartótanács 1822. augusztus 27-én felszólítja az Egyetemi Nyomdat, hogy adjon ki az összes hazai nyelveken egy 1790-ből való latin nyelvű munkácskát a dohánytermesztésről. A nyomda már december 3-án jelenti, hogy német, „szláv (tehát szlovák), szlávón, horvát és illír” nyelven 1000–1000 példány elkészült, megvan a magyar kiadás is, kérdés, hogy nem kell-e utánnomást készíteni. Ami a román változatot illeti, úgy tűnik, hogy új fordításra van szükség, „cum Lingua, in qua modo existit, non sit Valachica, sed aliqua Turcicae similis, adeoque per nostrates Valachos haud intelligibilis”⁹

A kézikönyv bevezetőjében, amely magyarul *Dohánytermesztésről való rövid oktatás* címet viseli, ez olvasható: „Valamint a nemes Magyarország, úgy a Galiciabeli dohánytermesztő jobbágyok hálaadó szívvel méltán köszönhetik a most dicsőségesen uralkodó felséges fejedelem kegyes és szorgalmatos atyai gondviselésének, hogy országaiban a dohánytermesztésnek hasznosabb előmozdítása kedvéért oly oktatás adatott, mely által kétség kívül fáradságos munkájuknak bővséges jutalmát véendik, hogyha azt jól eszkebe vévén és megtartván aszerint a dohánytermesztés körül szükségképpen előfordulandó munkálkodásaikat szorgalmatosan el fogják intézni”. „A bővséges jutalomról” van tehát szó, s ezt a célt még világosabban megfogalmazza *A szederfa és selyembogár neveléséről*

⁷ Iványi–Gárdonyi: I. m. 120.

⁸ A mezőgazdasági kiadványokról I. íjf. Bartha János: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*, Budapest, 1973.

⁹ Magyar Országos Levéltár, Z. 415, 35. csomó. No. 502. Király Péter szíves közléséből éppúgy, mint a következő 11., 12. jegyzetekben szereplő dokumentumok.

szóló oktatás, amelynek bevezetőjében az áll, hogy „valóban igen keveset ügyelne értéke gyarapodásának az olyan mezei gazda, aki ezt a pénzbeli hasznot, amelynek megszerzésével még a gyenge gyermekek is előbbre segíthetik, elhanyagolná”. A központi kormányzat a személyes anyagi érdek hangsúlyozásával igyekszik bizonyos mezőgazdasági ágakat fejleszteni, és hozzátehetjük, nem is eredmény nélkül.

Egy másik ismeretterjesztési ág, amely ebben az időben jelentősen fejlődött, az egészségügyi felvilágosítás volt.¹⁰ 1784-ben jelent meg J. H. Haidenreich orvosi tanácsadója, amelynek címét érdemes idézni: *Jedermann sollte sein eigener Arzt sein*, tehát mindenki legyen a maga orvosa. Hasonló könyvek más nyelveken is megjelentek az Egyetemi Nyomdában. Emellett azonban kiadtak kis brosúrákat a himlőről, a marhadögről, a kutyamarásról, a gyermekági lázról, a köszvényről, hogy arról a füzetről ne is szóljunk, amelyben a szerző a húshiány miatt más élelmiszerek fogyasztását javasolja. A szerzők között Bene Ferencet, G. M. Bottgert, A. Schoeppöt vagy Ross Ferencet találjuk. A harmincas években Bugát Pál és Schedel Ferenc az orvosi ismeretterjesztés színvonalát lényegesen emeli, és sorozatokat adnak ki ebben a tárgykörben.

Az egészségügyi ismeretterjesztés célját így fejt ki Magyar István *Egészség-Tan Nép számára* (1847) című munkáscsájában: „a betegséget ritkítani a nép között”. Ezért mondja el, hogy „mi haszna az egészségnak, hogyan éljen az ember, hogy egészséges legyen. Egészségtani tudnivalók leírása a levegőről, étel-italról, ruházatról, butaságról, mozgásról, munkáról, az otthon tartandó házi gyógyszerekről.”

Az ismeretterjesztő könyvek közül említésre méltó még jó néhány földrajzi kézikönyv, országmertetés és útleírás.

A harmincas években új szükséglet merül fel: lexikonok és különböző könyvsorozatok, folyóiratok kiadása. Így születik meg 1833–34-ben a *Közhasznú eszméreték tára*, amely a *Conversationslexikon* magyar változata, így jönnek létre a különböző „könyvtárak” és irodalmi almanachok, mint a szlovák *Zora* (1835–36, 1839–40), a román *Biblioteca românească* (1821, 1834–39), a szerb *Talia* (1829) és még inkább a *Lětopis* (1825–1863) vagy a német nyelvű *Iris* (1825–1828).

1777–1848-ig mintegy 5500 kiadvány jelent meg a budai Egyetemi Nyomdában a következő nyelvi megosztásban: 1723 kiadvány latin, 1379 magyar, 924 német, 672 szerb, 278 román, 229 szlovák, 127 horvát, 72 héber, 41 kárpátukrán, 23 bolgár, és 30 egyéb nyelven. Ha a mintegy 4000 latin, magyar, német kiadványt leszámítom is, azt kell hogy mondjam, a budai Egyetemi Nyomda nagy szolgálatot tett olyan nemzeti kultúrák fejlődésének, amelynek azelőtt alig voltak anyanyelven kiadott és szélesebb olvasóközönséghez szóló munkái.

A kiadványok jelentős része, mint láttuk, központi intézkedésre jelent meg. Vonatkozik ez különösen a Magyarországon élő nemzetiségek nyelvén kiadott tankönyvekre és közhasznú kiadványokra. A bolgár és görög könyveket az egyházak és magánosok, kereskedők, értelmiségiek, egyes nemesek anyagi támogatásával adták ki.

A tankönyvek és a közhasznú kiadványok terjesztése jórészt elosztással történt. Gyakran folyamodnak kedvezményes akciókhoz, felhasználva a különböző alapítványokat és egyéb forrásokat. Így pl. az egyetem tanácsa 1784-ben az egyik alapítványból

¹⁰ Az orvosi könyvkiadásról; *Gortvay György*: Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Budapest, 1953.

gondoskodik a szegény tanulók katekizmusokkal való ellátásáról.¹¹ A kedvezményes akciók egyik példája az a levél, amelyet Samuel Vulcan nagyváradi görögkatolikus püspök írt 1821. április 30-án a nyomda igazgatójának, örömet fejezván ki afölött, hogy sor kerülhet a tankönyvek kedvezményes elővásárlására.¹²

Természetesen a nyomda is adott ki saját kockázatára egyes könyveket és sorozatokat. Az ilyen könyvek terjesztését a XIX. század elején 70 bizományos végzi. Gyakori az előfizetésgyűjtés is. A kiadványok eljutnak nemcsak a városokba, hanem a falvakba, sőt gyakran külföldre is. A gazdasági eredmények különbözők voltak, és az Egyetemi Nyomda nagy nehézségekkel küzdött, különösen a tudományos munkák eladásában.

A budai Egyetemi Nyomda munkássága 1777 és 1848 között, úgy véljük, nem kis mértékben járult hozzá a régi Magyarország területén élt népek kulturális fejlődéséhez.

Az egyetem és maga a nyomda toleráns álláspontot képviselt az eltérő nemzeti törekvések kérdésében. Ebben az időben a népek és nyelvek eredetéről, történetéről szóló viták a tudományos kutatás körébe tartoztak, bár természetesen a nemzeti tudatot is formálták. Az a levelezés, amely magyar, román, szlovák, német, szerb értelmiségiek között folyt ilyen kérdésekben is, azt bizonyítja, hogy a nyelvi és kulturális különállás nem feltétlenül vezetett nacionalista ellentétekhez. Sokan értettek egyet Kazinczy Ferencsel, aki a szerb Mušicki Lukijannak ezt írta 1812. február 5-én: „Az igazság minden néppel, minden felekezettel közös, s a jók s bölcsek fellelik egymást különböző helyeken is. Jaj annak a nyomorultnak, kinek szemei felakadnak a ruhán és a hangzaton! Szeressük egymást tisztelt férfiú, mert érezzük, hogy az igazság gyermekei vagyunk”.¹³

De ha már ezeknek az értelmiségieknek az érdemeiről szólunk, emeljük ki azt is, hogy saját népük felemelkedését nemcsak nemzeti, hanem általában az emberi nem szempontjából is elő akarták mozdítani, a műveltség terjesztésével. Az a fordítási irodalom, amely különböző nyelveken a budai Egyetemi Nyomdában megjelent, azt bizonyítja, hogy rendkívüli figyelemmel kísérték a nemzetközi haladást és igyekeztek annak eredményeit hasznosítani.

Végül is a budai Egyetemi Nyomda tevékenységét úgy kell felfognunk, mint a közép- és kelet-európai felvilágosodás történetének egyik fontos fejezetét, amelynek összehasonlító feldolgozása még sok szempontból várat magára. Reméljük, hogy ez az ülésünk erre is ösztönzést ad.

¹¹ Országos Levéltár, Htt. Fond C.1, Consist. Univ. Reg. Bud. Fasc. 25, No 219.

¹² Országos Levéltár, Z. 715, 32. csomó, No. 189.

¹³ Közli *Váczy János*: Kazinczy Ferenc összes művei. IX. 275–77.